

jasně vyjadřuje a zdůvodňuje vlastní stanovisko. Přináší konkrétní náměty k diskusím i originální pojetí a řešení sledovaných otázek.

Positivně hodnotíme celkový způsob zpracování uvedené problematiky, skloubenost, přesnost a jasnost formulací i snahu o komplexní pohled na duchovní život společnosti, který však někdy bránil autorovi plně rozvinout určité otázky, které by si zasluhovaly ještě další hlubší rozbor (například vědomí společnosti, ideologický proces aj.).

Publikace nesporně obohatí dosavadní produkci věnovanou otázkám duchovního života společnosti a stane se vítanou pomůckou jak pro sociology, tak pro pracovníky v oblasti kultury. Doporučujeme ji i propagandistům, lektorům a funkcionářům společenských organizací.

Milena Manová

Z. A. Jankova: Gorodskaja sem'ja (Městská rodina)
Moskva, Izdatel'stvo „Nauka“ 1979, 183 s.

Sovětská literatura sociologie rodiny je v posledních letech velmi bohatá. Svědčí o skutečnosti, že v SSSR je plně doceňován význam rodiny jako důležité sociální instituce, v níž se přímo nebo zprostředkovaně odrážejí širší sociální procesy, neboť rodina je nejrůznějšími způsoby spjata se všemi sférami života společnosti. Teoretické i empirické poznání současného stavu a tendencí v jejím vývoji je tedy sice důležitým, ale důležitým příspěvkem k poznání socialistické společnosti jako celku a z hlediska společenské praxe nutným předpokladem efektivního usměrňování dalšího vývoje rodiny.

V řadě novějších publikací zaujme hutná, i když nepříliš rozsáhlá práce Z. A. Jankové *Gorodskaja sem'ja*, podávající zjevně vyčerpávající, zasvěcený a pro naši sociologii rodiny mnohdy velmi inspirující obraz o současném stavu teoretického i empirického výzkumu v SSSR a jmenovitě v *Institutu sociologičeskich issledovanij sovětské Akademii věd*, kde s. Jankova vede pracoviště zabývající se touto problematikou. Práce si klade za cíl přispět k nejvýznamnějšímu úkolu — ke komplexnímu výzkumu struktury a funkce rodiny. Zvláštní pozornost je věnována analýze faktorů přímo nebo zprostředkovaně ovlivňujících změnu struktury vzájemných vztahů v rodině, charakteru funkcí a sociálních rolí realizovaných manželskými partnery, dále faktorů a mechanismů přispívajících ke stabilizaci rodiny a subjektivní spokojenosti v manželství, ale také příčin, motivů a podmínek vedoucích k rozporům, konfliktním situacím a růstu rozvodů. Jedná se tedy o komplexní problémy, mající nejen obecně teoretický, ale také praktický význam. Autorka soustředila svou pozornost na městskou rodinu proto, že představuje v současnosti nejrozvinutější, nejdynamičtější a tedy v určité míře „prognostickou“ formu tohoto typu soužití. I když výrazně převažuje sociologický přístup, je v práci patrná snaha o propojení nejvýznamnějších poznatků výzkumu rodiny z hlediska sociologie, psychologie, demografie, pedagogiky i právních věd. Empirickou bázi tvoří data získaná z novějších sociologických výzkumů, na nichž se podílela i autorka a jejichž výsledky jsou v mnoha případech publikovány poprvé.

Kniha je rozdělena do deseti zhruba stejně rozsáhlých kapitol, jimž v úvodu předchází zajímavá obsahová analýza cca 70 sborníků materiálu všesvazových konferencí a *XII. Mezinárodního semináře sociologie rodiny*, shrnujících výsledky sovětské sociologie rodiny od začátku šedesátých do poloviny sedmdesátých let. Analýza ukazuje na rostoucí zájem o teoretické i empirické otázky související s vymezením pojmů „struktura“ a „funkce rodiny“, současně však i to, že jejich sociologický výzkum je stále ještě v počátcích a rozsah konkrétních empirických znalostí mnohdy velmi nedostačující. Například nejméně jsou nepodrobněji jsou analyzovány vzájemné vztahy rodičů a dětí, přičemž však stále ještě převažuje pedagogické pojetí (a to z hlediska teoretické analýzy i objemu použitého empirického materiálu). Značná pozornost je dále věnována dělbě domácích prací a rodinných povinností mezi manželskými partnery a na třetím místě (i když spíše jen zastoupením empirického materiálu) jsou otázky volného času, sledované zpravidla prostřednictvím analýzy časových snímků jednotlivých členů rodiny. Problémům dominance v rodině, emocionálním vztahům a konfliktům je věnována menší pozornost jak v rovině teorie, tak v rovině empirie, a jen ve výjimečných případech jsou hlavními tématy statí v analyzovaných sbornících. Vzhledem k tomu, že také u nás je výzkum těchto problémů v počátcích —

i když na mnoha místech byla explicitně formulována jejich společenská závažnost — zaměřím se především na kapitoly týkající se těchto témat a nebudu se příliš zabývat problémy, které jsou také v naší sociologii teoreticky rozpracovány a bohatě empiricky dokumentovány.

První kapitola se podrobně zabývá *vymezením nejčastěji používaných pojmů* v sociologii rodiny: „sociálně psychologická skupina“, „sociální instituce“, „struktura“ a „funkce“. Po rozboru názorů buržoazních sociologů čtyřicátých a padesátých let autorka specifikuje přístup sociologů ze SSSR i ostatních socialistických zemí, kteří definují rodinu takto: Je za prvé specifickým subsystémem společnosti, pro něž je — právě tak jako pro ostatní — charakteristická vzájemná propojenost s ostatními subsystémy a teprve poté relativní autonomnost a samostatnost. Za druhé je jednou ze základních sociálních buněk, neboť je univerzální a bezprostředně se podílí na biologické i sociální reprodukci společnosti. Za třetí je malou sociálně psychologickou skupinou, jejíž členové jsou spojeni mezilidskými vztahy, a současně významnou sociální institucí, řízenou zákony, sociálními normami a tradicí (s. 20).

Pojmy „struktura“ a „funkce“ jsou zpravidla používány velmi široce. Například etnografické nebo demografické pojetí struktury rodiny znamená prakticky její velikostní složení v kombinaci s typem příbuzenských vztahů. I když je toto určení důležité pro otázky reprodukce obyvatelstva, životní úrovně, projektování bytů i širšího materiálního prostředí, není již v současné době dostačující. Strukturu rodiny je třeba chápat jako systém, který není pouze souhrnem jednotlivých částí, ale spojuje členy rodiny určitým charakterem činností a vzájemných vztahů. Podstatné jsou z tohoto hlediska vztahy jako „rovnost — nerovnost“, „dominance — submise“ apod. Vzhledem k tomu, že všechny části celku i vztahy mezi nimi nejsou obsahově ani funkčně stejně závažné, je nutné „strukturu rodiny“ chápat jako určitý charakter vzájemných vztahů jejích členů v rámci sociálně významných typů jejich činností, jednání a vědomí, které jsou determinovány komplexem sociálních podmínek života (s. 24 a další).

Pojem „funkce“ je nečastěji používán pro vzájemnou provázanost, určitý typ zařazení části do celku. Velká část vědců přitom podtrhuje vazbu funkce a činnosti, dále bývá často zdůrazňován vztah funkce a vlastností daného objektu a za třetí vztah funkce a potřeb, specifikovaných jako obecně sociální, skupinové a individuální. Právě při určování pojmu „funkce rodiny“ je nutné rozlišovat funkce ve vztahu ke společnosti a jejím sociálním institucím a ve vztahu k jednotlivým členům rodiny. V sovětské sociologické literatuře je přitom neustále zdůrazňována nutnost chápat je v těsné vazbě a vzájemné podmíněnosti se strukturou rodiny, a to při respektování jejich relativní samostatnosti. Analýza struktury a funkcí rodiny pomáhá určit nejen orientaci procesů probíhajících v rodině, ale také závislost této orientace na postavení jejích členů v systému politických a sociálně ekonomických vztahů. Navíc umožňuje zachytit hodnotové orientace, jimiž se členové rodiny řídí ve svých činnostech a jednání a porovnat je s normami a hodnotami přijímanými ve společnosti jako celku. Struktura rodiny i její funkce mohou být popsány pomocí systému empirických kvalitativních i kvantitativních indikátorů, které lze zkoumat nejen konkrétně sociologickými, ale i statistickými metodami.

Další kapitoly shrnují dosavadní *poznatky demografie a statistiky o rodině*, dokumentující základní tendence ve vývoji současné rodiny. Jde především o charakteristiky sociálně třídní, vzdělanostní, profesionální a řadu údajů demografického typu. Velká pozornost je věnována zaměstnanosti žen a jejímu vlivu na rozvoj osobnosti a rodiny, a to nejen vzhledem k aktuálnímu, ale i plánovanému stavu (počet dětí, jejich předpokládané vzdělání apod.). Je zde uvedeno množství zajímavých informací ze sociologických výzkumů. Také v naší sociologii patří tyto oblasti k nejpropracovanějším a lze tedy důvodně tvrdit, že ve vývoji naší rodiny a městské rodiny v SSSR se projevují velmi podobné tendence. Vzhledem k tomu, že v recenzované práci až na výjimky nejsou uvedeny sociologické informace o venkovské rodině a u městské rodiny je sledován převážně jen současný stav — zpravidla bez další diferenciace podle typu města (jeho velikosti, industriálního a urbanistického charakteru širšího zázemí apod.) — lze velmi těžko podrobně srovnávat dynamiku změn rodiny u nás a v Sovětském svazu.

Podstatná část posuzované práce je věnována zhodnocení některých poznatků široce koncipovaného sociologického výzkumu městské rodiny, který byl proveden v Moskvě v letech 1976–1977. Zkoumáno bylo celkem 470 úplných nukleárních rodin s dětmi do 18 let ve dvou typech městské zástavby (stáří domů 15–20 let a 3–10 let). Takto vymezený typ rodiny zahrnuje nejvýznamnější fáze rodinného cyklu a lze jej v podstatě považovat za modální, základní typ souhrnu všech nukleárních rodin (s. 91).

Hlavní téma – *výzkum struktury a funkcí rodiny* – bylo rozpracováno do řady hypotéz a zkoumáno pomocí rozsáhlého systému sociologických ukazatelů (sociálně demografické charakteristiky, činnosti a vztahy v rámci rodiny i mimo ni a charakteristiky vědomí). Všechny tyto ukazatele byly sledovány jednak jednotlivě u obou členů manželského páru (individuální charakteristiky) a dále u rodiny jako celku (skupinové charakteristiky). Jedním z podstatných aspektů výzkumu bylo totiž sledování dynamiky rodinné koheze, objasnění procesu, v němž dochází k přetvoření „já“ každého z manželských partnerů ve společné „my“ – procesu, v němž se současně formuje i vyšší stupeň „já“ jako socialistické osobnosti spjaté se společností nesčetnými vazbami.

Analýza empirického materiálu ukázala, že v průměru v 30 % rodin dochází ke kooperaci manželů při domácích pracích, v 50 % při výchově dětí, 70 % partnerů spolu hovoří o obecných rodinných záležitostech, 50 % o své práci a 30 % má společné zájmy a koníčky. Zhruba u poloviny párů se neprojevuje zřetelně vedoucí postavení jednoho z partnerů. Formální dominance muže ustupuje vnitrorodinné rovnosti. Tento proces je provázen podstatnými změnami ve sféře vědomí. Analýza struktury sociálně homogenních a heterogenních rodin přitom naznačila, že rozdíly v charakteru dominance jsou stále méně závislé na sociální příslušnosti. Sociální typ rodiny ovlivňuje vnitřní vzájemné vztahy, a tedy i dominanci, spíše ve spojení s ostatními faktory.

Vedle existence nové struktury činností a nových rysů ve vědomí však přetrvávají v různé míře zbytky starých struktur. Empiricky byly zjištěny čtyři typy současné městské rodiny, charakterizované těmito znaky:

- autoritativní rodinné normy a jim odpovídající vzájemné vztahy;
- zachování autoritativních norem při rovnosti faktických vztahů;
- dynamizace norem při zachování některých vztahů;
- soulad mezi normami a faktickými vztahy rovnosti.

Rodiny prvního typu byly v souboru zastoupeny 5 %. Na dotazy o zdrojích konfliktů uváděli jejich příslušníci nejčastěji přetíženost ženy domácími pracemi, nedostatek porozumění, spolupráce a nevěru. U druhého (10 %) a třetího typu (20 %) to byla opět přetíženost ženy, hrubost manželského partnera, špatné psychologické klima v rodině. Rodiny čtvrtého typu tvořily 65 % souboru. Jejich nejčastější problémy byly formulovány jako „složitost rodinného dialogu“, dosud nezafixované představy o povinnostech partnerů nebo vměšování dalších osob.

Při analýze funkcí rodiny byl zájem badatelů zaměřen na fyzickou reprodukci, výchovu, vedení domácnosti, organizaci volného času a funkci morálně emocionální. Ukázalo se, že o podílu na těchto činnostech se zpravidla manželé vzájemně dohodnou.

Význam neztrácejí ani příbuzenské a sousedské vztahy, dochází však k jejich transformaci. Organicky vstupují do struktury rodiny a mnohdy jsou jejich prostřednictvím realizovány důležité sociální funkce. Analýza tendencí jejich rozvoje naznačuje, že sféra všednodenního života člověka se v budoucnu bude naplňovat hlubším společenským obsahem, a proto i vzájemné styky v této oblasti budou získávat adekvátnější obsahové formy.

V sovětských městech dochází k rozvoji rodiny nového typu, pro nějž je specifická především změna charakteru vnitřních i vnějších sociálních vazeb. Nový model předpokládá změnu charakteru vzájemných vztahů uvnitř rodiny. Tradiční rozdělení společensko-politickém životě společnosti a současně změnu motivů této účasti. Dále předpokládá změnu charakteru vzájemných vztahů uvnitř rodiny. Tradiční rozdělení rolí je nahrazováno novou dělbou, respektující kvalitu osobnosti člověka, jeho možnosti a zatížení mimo rodinu. Na místo autoritativních vztahů nastupují vztahy rovnosti a spravedlivé spolupráce. Dochází rovněž ke snižování stupně závislosti vnitřní organizace rodiny na vnějších normativních představách, k zesilování procesu její vlastní organizace a vytváření systému spontánních vazeb. Výsledkem těchto změn nejsou pouze nové rodinné role, ale také nový vztah k nim. Současně je překonáván rozpor mezi funkcemi, které rodina plní vůči společnosti či ke svým vlastním členům. Tato skutečnost na jedné straně zvyšuje psychologickou harmonii v rodině a na druhé vytváří nebezpečí nových kolizí a konfliktů.

Recenzovaná práce má dvě velmi podstatné přednosti. Je na jedné straně sumarizujícím a hodnotícím pohledem na současnou fázi vývoje sovětské sociologie rodiny s výraznou snahou vytypovat otázky, které se stávají teoreticky i sociálně závažné a jimž dosud nebyla věnována dostatečná pozornost. Zpravidla se však nejedná

o problémy jednoduše uchopitelné aparátem jedné vědy, ale o komplexní sociální jevy, jejichž podstatnou součástí jsou například struktury vědomí a jejich vztah k činnostem a které lze proto velmi těžko operacionalizovat a empiricky poznat. Nutným předpokladem jejich analýzy je obsahová i metodická spolupráce řady společenských věd. Vzhledem k tomu, že pro sociologii (včetně sociologie rodiny) je stále důležitější výzkum osobnosti v socialistické společnosti, roste také potřeba obohatit sociologické výzkumy o sociálně psychologické metody poznání. I v našich podmínkách jsou takové přístupy dosud spíše výjimkou a narážejí na řadu nejen teoretických, ale i technických problémů (například neúměrný rozsah dotazníku a dalších instrumentů výzkumu).

Druhou nespornou předností knihy je prezentace velmi zajímavého sociologického materiálu, jeho zhodnocení a začlenění do obecné teorie marxistické sociologie rodiny. Velmi sympatická je v něm snaha zaměřit se na ty oblasti problematiky, které dosud nebyly empiricky zkoumány. Je třeba říci, že výzkumný tým se úspěšně ujal úkolu velmi náročného. Vzhledem k závažnosti zpracovaného materiálu, především uváděné typologie současné městské rodiny, je však, podle mého názoru, poněkud na škodu věci, že při analýze byly prakticky opomenuty demografické aspekty (především počet a stáří dětí, fáze rodinného cyklu). Ve výzkumech rodiny v ČSSR se například v posledních letech ukazuje, že speciálně v městských podmínkách se postupně oslabuje sociálně třídní diferenciace způsobu života a do popředí se dostává diferenciace demografického typu (mladá rodina – střední – manželé s dospělými dětmi). Tato skutečnost je zčásti známa u diferenciace činností. Dosud však nic nevíme o tom, do jaké míry se v průběhu rodinného cyklu proměňuje struktura rodinných vztahů a jim odpovídajících hodnot soužití. Vzhledem k tomu, že v SSSR – právě tak jako u nás – se rozvádějí nejvíce mladé rodiny, přinesla by speciální analýza tohoto typu vedle obecně teoretických poznatků zřejmě i řadu velmi podnětných informací pro systém společenské výchovy k manželství a rodičovství.

Dále se domnívám, že při operacionalizaci rodinných funkcí došlo k neúměrnému zúžení obsahu výchovné a emocionální funkce. To však není výtka určená speciálně této publikaci, ale spíše konstatování současného stavu sociologie rodiny. Dítě v rodině je stále ještě chápáno jako objekt výchovného působení rodičů. Dosud není doceněno jeho postavení jako subjektu, který zcela specifickým způsobem v interakci ovlivňuje ostatní subjekty v rodině, vstupuje do její struktury a podílí se na její organizaci. Týká se to nejen nukleární rodiny, ale také vztahu k prarodičům a dalším příbuzným. Sporadické informace sociologických výzkumů o těchto vztazích, právě tak jako prostá lidská zkušenost naznačují, že postavení dítěte v rodině prošlo obdobně revolučními změnami jako postavení ženy, přičemž lze předpokládat značné rozdíly mezi městským dítětem a jeho vrstevníkem ve venkovské rodině. Konkrétně ve městech se tyto změny promítají například do tendence minimalizovat domácí povinnosti dítěte a orientovat je na studium a trávení volného času. Tato skutečnost zřejmě značně problematizuje jejich schopnost organizovat v budoucnu vlastní domácnost.

U emocionální funkce, která v řadě sociologických prací není uváděna mezi významnými rodinnými funkcemi, vidím problém v příliš úzkém vymezení indikátorů. Prakticky se jedná o zjišťování obsahu partnerských rozhovorů a jejich celkovou intenzitu. I když potřeba sdělovat problémy a žádat radu je bezesporu výrazem emocionálních vazeb, nevyjadřuje emocionální funkci rodiny v plné šíři. U výzkumu, který se zabývá partnerskými vztahy, problémy dominance a konfliktu v rodině, není zřejmě vhodné zcela eliminovat sexualitu, i když získání informací z této oblasti je bezesporu obtížné. Domnívám se, že na úrovni základních údajů by bylo možné a přínosné zjistit, do jaké míry tato stránka partnerského soužití stimuluje konflikty v rodině nebo zda má výrazně kompenzační funkci. Vynořuje se samozřejmě také otázka, jak se subjektivní hodnocení významu a kvality sexuálních vztahů projevuje v uváděné typologii rodin.

Předkládaná práce je ilustrací určité fáze vývoje sovětské sociologie rodiny. Přináší řadu nových pohledů a připravuje cesty pro další výzkum. Velmi podstatně například přispívá k přípravě mezinárodního komparativního výzkumu městské rodiny v socialistických zemích. Jeho koordinátorem je Institut sociologičeskich issledovanij. Výzkum bude realizován v této pětiletce a účastní se ho také Československo.

Eliška Rendlová